

Per Måhl

Vietnamveteranerna och människans natur igen

I FT nr 2 1989 diskuterar Lennart Eriksson min artikel "Vad kan vietnamveteranerna lära oss om människans natur". Jag är mycket glad över hans artikel. Inte därför att vi är överens utan därför att jag känner mig rätt förstådd och därför att LE uppenbarligen lagt ner tankemöda på mina teser. LE:s invändningar tvingar mig att fundera ytterligare över min egen uppfattning.

Jag måste däremot erkänna att jag inte är säker på att jag tolkar LE:s uppfattning korrekt. LE använder ordet moral på ett, för mig, felaktigt och oacceptabelt sätt vilket gör mig osäker på vad som är oenighet i ord och vad som är oenighet i sak.

Min huvudtes är att människan inte har någon medfödd moralisk natur. Däremot bär individen två olika moraliska skikt, på olika medvetenhetsnivåer, vilka båda lärts in, men på olika sätt. Dels bär vi med oss en medveten moral som är lätt att uttrycka i ord. Dels bär vi med oss en intuitiv moral som är svår att uttrycka i ord.

Den moral som är lätt att uttrycka i ord har vi mött i ordens form. Föräldrar, fostrare och filosofer har uttryckligen moraliserat över våra egna och andras handlingar. Somliga av dessa omdömen blir delar av vår egen moral. Att läsa filosofisk etik är att i högsta grad utsätta sig för en sådan formulerad påverkan.

Den moral som är svår att uttrycka i ord har vi tolkat fram genom att iaktta och delta i det ordlösa samspelet mellan människor. Det avgörande för vår intuitiva moral är inte vad som "sagts" utan vad som, "skett" omkring oss. Det är detta moraliska skikt som är verksamt då vi "känner på oss" att något är rätt eller fel utan att kunna formulera det tydligt, utan att kunna ge några skäl.

LE gör en helt annan tudelning. Han skriver: "samhället är moraliskt, individen egoistisk". Eftersom egoismen är "en del, inte av moralen, men av människans natur" är den ett ontologiskt "faktum". Däremot måste egoisten ta hänsyn till att det omgivande samhällets moral ibland innehåller icke-egoistiska principer.

Om jag tolkat LE rätt så är vi oense i allt. I det följande renodlar

jag hans teser, återger hans resonemang och bemöter hans eventuella argument. Jag ger också min egen uppfattning.

(1) Det finns en medfödd mänsklig natur.

LE talar om människans natur som ett faktum. Att förneka detta faktum är att "ta upp en kamp emot verkligheten". Jag tolkar honom som att han menar att det finns en medfödd mänsklig natur. LE argumenterar i sin artikel inte alls för detta. Han kanske anser att det är så självklart att det inte behövs?

Att det ena av individens moraliska skikt är intuitivt och därmed svårt att uttrycka och förändra med ord kunde kanske tyda på att människan har en medfödd natur. Men jämförelser mellan skilda kulturer och skilda tider ger inget stöd för detta. Människors föreställningar om fysikaliska fenomen som blixten eller moraliska normer, t ex för manligt och kvinnligt varierar så kraftigt att det framstår som ytterst osannolikt att det finns någon gemensam "mänsklig natur".

(2) Människans natur är egoistisk.

LE diskuterar mitt exempel med att låna ut pengar. Efter lite kringprat om en inre "kalkyl" påstår han att det är "fråga om en kalkyl som grundats i egoistiska överväganden". Jag tolkar det som att LE genom introspektion funnit att hans egen kalkyl i detta fall är egoistisk. Av detta drar han slutsatsen att alla andras kalkyler är lika egoistiska som hans egna.

Alla psykologiska egoister hänvisar till icke-medvetna kalkyler på det sätt LE gör. I min tidigare artikel gick jag igenom de vanligaste indicierna på människans förmenta egoism och avvisade dem. LE kommer inte med något "indicium" alls. Hans "introspektion" ger stöd för att hans "kalkyl" är egoistisk. Mot det räcker väl att säga att min introspektion ger stöd för att min intuitiva moral inte är egoistisk!

Även jag kan tänka mig att både LE:s och min intuitiva moral vore egoistisk. Om vi växer upp med egoistiska förebilder, dvs folk som handlar egoistiskt blir den intuitiva moralen egoistisk. Jag tänker mig också att den moral som är lätt att uttrycka med ord ibland är väsensskild från den intuitiva moralen. Så LE kan ha analyserat sig själv rätt. Han kalkylerar egoistiskt samtidigt som hans medvetna "moral", som han förlägger till samhället, inte är

egoistisk. Men hur kan LE utesluta att hans egoism är inlärd? Och hur kan han veta att alla andras intuitiva moral ser ut som hans? Här vore intressant att ta del av åtminstone något skäl.

(3) Egoismen är en ontologisk entitet och inte en moralisk.

LE skriver: "Egoismen är ingen moralisk entitet, tvärtom är moralen en faktor som individen kalkylerar med".

LE tänker sig tydligen vårt moraliska tänkande (=kalkylen) som ett möte mellan två väsensskilda "entiteter"; dels den medfödda egoismen, dels den av samhället uppburna moralen. Han verkar tänka ungefär som Freud. I en moralisk valsituation hanterar individen (= "jaget") en konflikt mellan sin medvetna moral (= "överjaget") och sina egoistiska drifter (= "detet").

Med en sådan dikotomi mellan mänsklig natur och moral blir moraliska problem och moralutveckling obegripliga fenomen. LE:s "kalkyl som grundats i egoistiska överväganden och varav vilken moralen själv är en del" är ingen moralisk kalkyl alls. Det LE beskriver är ett psykologisk val mellan två oförenliga entiteter. Antingen ska LE följa sin egoistiska natur som står utanför moralen eller så ska han följa samhällets moral.

En växelverkan mellan olika normsystem förutsätter att det finns några gemensamma värden eller värderingar. Om den mänskliga naturen är ett oföränderligt faktum utanför moralen är varje dialog mellan vår egoistiska natur och samhällets moral omöjlig. Den enskilde kan i så fall aldrig påverka samhällets moral. Hur samhällets moral uppkommer, utvecklas och förändras blir fullständigt obegripligt eftersom den saknar mänskligt upphov.

För mig är det uppenbart att min intuitiva moral har förändrats under årens lopp. Orsaken har bl a varit filosofistudier. Med min moralpsykologi så förändras en människas moral i kraft av att det ständigt föreligger ett fruktbart glapp mellan den intuitiva och den medvetna moralen. Med LE:s dikotomi mellan "människans natur" och samhällets "moral" blir varje förändring obegriplig.

Jag har också funderat mycket över moraliska problem t ex dödshjälp. Jag anser att det är moraliskt riktigt att förkorta en människas lidande. Samtidigt känner jag ett starkt motstånd mot ett samhälle som accepterar dödshjälp. Med min moralpsykologi så beror mitt moraliska dilemma på att jag (än så länge?) bär med mig motsägande moraliska principer som aktiveras då jag funderar på fenomenet dödshjälp. Somliga är mer medvetna och logiskt

grundade, andra mer intuitiva. LE:s dikotomi mellan "människans natur" och samhällets "moral" kan inte beskriva något genuint moraliskt dilemma. Hur skulle LE beskriva en människas svårighet att ta ställning för eller mot dödshjälp? Skulle han rådfråga sin egoistiska natur? Han får knappast något svar.

(4) Moralen utvecklas och förändras efter samma principer som människans övriga inre föreställningar.

Min moralpsykologi och min beskrivning av moralutveckling är en tillämpning av Vygotskijs utvecklingspsykologi. Ett icke-moraliskt exempel kan lika gärna illustrera våra två tankeskikt, på olika medvetenhetsnivåer, vilka båda är resultat av erfarenhet.

Ett barn experimenterar med strömbrytaren till en lampa. Lampan tänds - lampan släcks. Barnet skapar spontant och omedvetet hypoteser om lampors väsen och funktion. En tänkbar barnhypotes om lampor är animistisk. Lampor lyser därför att det finns någon i kontakten som gör att det lyser. En senare spontan hypotes om lampor är att tryckandet på kontakten öppnar vägen för en elektrisk "kräm" som rinner ut till själva lampan så att den lyser. Forskning har visat att i tidiga tonåren så är "krämteorin" den dominerande uppfattningen av elektriska fenomen i vardagslivet.

Förändringen från en animistisk förklaringsmodell till "krämteori" sker spontant och icke-medvetet. Trots att ingen vuxen har formulerat "krämteori" är den ett resultat av erfarenhet. Man klarar sig bättre i samspel med vuxna med "krämteori" än med animistisk teori. Utifrån erfarenhet skapas alltså ett intuitivt tankeskikt. Detta kan förändras, dels intuitivt, dels genom medveten påverkan.

Ett exempel på en medveten påverkan som kan förändra vår teori om lampor är då fysikläraren genom experiment påvisar att "krämteorin" inte håller. Läraren kanske väljer förklaringen att tryckandet på kontakten ger en sluten krets vilket ger de elektriskt laddade elektronerna en chans att röra sig genom metalltråden.

Men fysiklärarens undervisning är ingen garanti för att den spontana "krämteorin" försvinner ur medvetandet. Det omedelbara resultatet av ordburen undervisning (och fostran) är i stort sett alltid (utom vid skaka-upplevelser) att individen bär med sig två skilda och motsägande inre bilder av samma fenomen. Huruvida denna inre schizofreni växer bort eller inte beror på hur den uppståndsna inre motsägelsen hanteras och utvecklas.

Det är detta som förklarar att en och samma människa mycket väl kan svara rätt på fysiklärarens frågor om tänkta lampor i utritade strömkretsar utan att kunna koppla ihop ett batteri och en lampa hemma i köket. En viss uppsättning inre bilder ("elektronmodellen") aktiveras av vissa yttre språkliga stimuli, t ex lärarens frågor på fysikprovet medan en annan uppsättning inre bilder ("krämteorin") aktiveras av andra icke-språkliga stimuli, t ex vardagliga sinnesintryck. Det är inte konstigare än att vara tvåspråkig. När pappa pratar med mig tänker jag på engelska och när mamma pratar med mig tänker jag på svenska.

Denna modell gör det möjligt att beskriva och förstå inre utveckling. För den enskilde föreligger i varje stund en viss diskrepans mellan det vardagliga tänkandet vi uppnått intuitivt och det "skolade" tänkandet vi uttrycker i ord. Blir diskrepansen medveten startar en dynamisk växelverkan mellan våra olika system av inre bilder. En viss moralisk schizofreni är alltså en fruktbar jordmån för moralutveckling.

Kring detta växelspel finns en hel del psykologiska problem bl a beroende på att vårt inre vill vara stabilt. Blir diskrepansen mellan det medvetna skiktet och det intuitiva för stor tillämpas ett antal strategier för att upprätthålla personlighetens enhet trots ett motsägelsefullt inre.

För mig blir det intressant att fundera över vad som kan bli följden av att man medvetet argumenterar för att människan är född egoistisk. Man kan tänka sig att den intuitiva moralen hos somliga är huvudsakligen egoistisk. För dessa handlar det om att upphöja sin intuitiva moral till medveten moral. Om den medvetna moralen fullständigt saknar kontakt med den intuitiva moralen kan detta vara ett sätt att hantera sitt inre moraliska hyckleri.

För andra kan man tänka sig att delar av den intuitiva moralen är egoistisk. En medveten påverkan förstärker i så fall de egoistiska tendenserna genom att ge dem den medvetna moralens stöd. För ytterligare andra kan man tänka sig att den intuitiva moralen inte är egoistisk. Trots detta kan egoismen bli en del av den medvetna moralen (jmf teorierna om lampor). När man yttrar sig i moralfrågor så läser man upp sin inlärd egoistiska läxa. Jag har mött gymnasieelever som sagt sig vara egoister men som inte resonerar egoistisk när jag ber dem ta ställning till en konkret situation.

Avslutningsvis vill jag påpeka att LE:s påstående att vietamveteranernas oförmåga till ett normalt liv beror på "förekomsten av två värdesystem i konflikt" är helt förenligt med min moral-

psykologi men knappast med hans. Varför skulle det vara besvärligare att välja bort olika samhällsmoraler till förmån för den medfödda egoismen? Resultatet av att leva t ex några år i Egypten, några år i Kina, några år i USA och några år i Vietnam borde väl snarare vara att individen blir klarare över vad som är "mänsklig natur" till skillnad från "samhällets moral". Att många vietnamveteraner blev nedbrutna förblir en gåta utifrån LE:s teori och ett stöd för min. □